

LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA I EL SEU PATRIMONI: EXEMPLES DE LES INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES A LA DEMARCACIÓ DE BARCELONA I DE LLEIDA

Sonia Pascual García
Arqueòloga
pasquy@hotmail.com

Rebut: 10/07/2009

Acceptat: 08/01/2010

Resum

Les restes patrimonials de la Guerra Civil Espanyola amagades sota el subsòl, han estat –fins a dada d'avui– poc tractades amb la metodologia escaient per la seva recuperació: el mètode arqueològic, amb el què es permet una documentació exhaustiva i un estudi rigorós.

El present article recull els resultats de les intervencions arqueològiques efectuades a les províncies de Barcelona –al Campament d'Instrucció del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Republicà (Pujalt)– i de Lleida als conjunts republicans de dos camps d'aviació (Alfés i L'Aranyó) i un tram de la línia defensiva L-2 (Vallbona de les Monges), i a un conjunt defensiu de les tropes nacionals (Vilamur, Soriguera).

Paraules clau: Arqueologia de la guerra civil espanyola, campament d'instrucció, camp d'aviació, fortificacions militars.

Abstract

Heritage remains of the Spanish Civil War have not been studied –at least until nowadays– by using the archaeological methodology in order to record exhaustively data and do rigorous studies.

The aim of this article is to collect information about archaeological interventions done in the province of Barcelona –the military training field of the XVIIIth Corps of Republican Army (Pujalt)–, and Lleida places such as some republican airfields (Alfés and L'Aranyó), a stretch of the defensive line L-2 (Vallbona de les Monges) and the defensive complex of Franco's troops.

Key words: Archaeology of Spanish Civil War, Military training field, airfield, military fortresses.

El patrimoni arqueològic de la Guerra Civil Española

Igual que qualsevol altre moment històric relativament recent, i tal i com l'evidència històrica dicta, a mesura que ens allunyem cronològicament dels esdeveniments, el tractament dels fets és més científic, rigorós i global.

Sortosament, aquest procés també s'ha observat a les actuacions sobre les restes patrimonials de la Guerra Civil Espanyola, l'interès per les quals ha anat augmentant en els darrers anys.

No obstant, el tractament d'aquest patrimoni amb mètodes arqueològics no s'ha acostumat a contemplar amb la freqüència que caldria. En moltes ocasions són actuacions amb moltes mancances que s'han d'anar corregint amb una bona política d'actuació, que juntament amb l'exemple d'altres models de períodes històrics anteriors, han de permetre la millora de la subdisciplina arqueològica que s'ha denominat "arqueologia bèl·lica" o "arqueologia del conflicte".

Els precursors d'aquesta nova visió els trobem a finals de la dècada dels vuitanta quan historiadors com Severiano Montero Barrado intenten desenvolupar la metodologia aplicable a aquests conjunts patrimonials¹.

A principis del segle XXI augmenten els estudis i treballs sobre les restes arquitectòniques d'aquest moment, s'inicien els treballs de camp de prospeccions i documentacions de diferents zones².

1 L'any 1986, el professor Montero va desenvolupar un treball de camp sobre el front de Madrid MONTERO BARRADO, S. (1987): *Paisajes de Guerra. Nueve itinerarios por los frentes de Madrid*. Madrid: Comunidad de Madrid; i posteriorment, avançant-se a la resta de la comunitat acadèmica, va proposar la que va denominar "Arqueología bélica y militar" como un nou front d'estudi a l'àmbit de la Guerra Civil Espanyola MONTERO BARRADO, S. (2001): "Arqueología de la guerra civil en Madrid" en *Historia y Comunicación Social*, 6, pp. 97-122..

2 Per exemple: FRAILE, M. A. (2004): *La Guerra Civil. Geografía y Arqueología del Frente Norte*. Santander: Gráficas

Es tracta d'un moment mogut per un nou moviment cívic que vol fer sortir a la llum les restes existents durant i, sobretot, després del conflicte nacional, motiu pel qual es comencen a originar diferents associacions que estudien les restes: l'any 2000 es crea la *Asociación por la Recuperación de la Memoria Histórica*³, tres anys després el *Foro por la Memoria* i posteriorment van sorgir diferents associacions que també treballen les restes de la contesa bèl·lica.

La primera intervenció arqueològica a restes de la Guerra Civil Espanyola es va fer l'any 2000 a Madrid, en motiu d'un seguiment d'una obra pública, i es documentaren diferents estructures de les defenses de Madrid⁴. Val a dir que, des de llavors, cada vegada més s'han dut a terme excavacions arqueològiques de la contesa bèl·lica⁵ que està

Calima; CLÚA MÉNDEZ, J. M. (2007): "La línea Pirineos (línea P); la mayor obra de fortificación en España", *Revista Ripacurtia*, 5, pp. 151-158.

3 L'origen de la *Asociación por la Recuperación de la Memoria Histórica* va ser l'exhumació d'una fosa a la localitat de Priaranza del Bierzo (El Bierzo). L'exhumació es va fer amb un grup d'arqueòlegs, antropòlegs físics i metges forenses i es va efectuar amb tècniques arqueològiques i forenses.

4 MORÍN DE PABLOS, J.; ESCOLÁ, M.; BARROSO CABREIRA, R.; PÉREZ-JUEZ, A. (2002): "Arqueología de la Guerra Civil: Excavaciones arqueológicas en las trincheras", *Revista de Arqueología*, 250, 22-31.

5 Arreu de Catalunya s'han excavat diferents espais del conflicte i per primera vegada s'ha documentat un camp de batalla al context de la Batalla de l'Ebre, vid. PASCUAL GARCÍA, S. (2009): "Actuacions arqueològiques a la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la República (campanyes 2005, 2006 i 2007). Pujalt (Anoia)", *Miscel·lànea Aquilantensia* i PASCUAL GARCÍA, S. (2009a): *Memòria científica. Prospecció arqueològica i antropològica a la Serra a ponent del "Mas de la Pila" i a la Serra del Cucut Corbera d'Ebre, Terra Alta*. Febrer 2009. Calaf: Catpatrimoni de Web Cultural. Inèdit. A d'altres punts del territori espanyol també s'han desenvolupat actuacions de documentació, p. e. ÁLVAREZ MARTINEZ, V.; REQUEJO PAGÉS, O.; FERNÁNDEZ CALLEJA, S.; ALONSO RODRÍGUEZ, N. (2008): "La Línea defensiva de los 'Collaos'. Un yacimiento clave para la defensa del patrimonio bélico de la Guerra Civil", a *Casamata. Anuario de la Asociación para la Recuperación de la Arquitectura Militar asturiana 1936-1937*, 36-37, pp. 69-74 i FALQUINA, A.; FERMÍN, P.; GONZÁLEZ RUIBAL, A.; MARÍN, C.; QUINTERO, A.; ROLLAND, J. (2008): "Arqueología de los destacamentos de trabajos forzados franquistas en el ferrocarril Madrid-Burgos: El caso de Bustarviejo", *Complutum*, 19 (2), pp. 175-195; i

vinculat a un altre enfocament entorn el tractament patrimonial, i –tot i que està en un estat embrionari– existeixen convenis entre universitats i diferents institucions que estudien i preserven les diferents fonts d'aquest moment històric⁶.

L'assentament d'aquesta disciplina també queda reflectit en l'impuls de la divulgació acadèmica amb la publicació recentment d'un monogràfic sobre l'arqueologia de la Guerra Civil Espanyola⁷; o la incorporació dels resultats de les intervencions a diferents cicles i xerrades juntament amb altres disciplines arqueològiques⁸.

No obstant, malgrat la progressiva acceptació acadèmica i la cobertura legislativa catalana⁹, s'evidencia una absència de protecció legal i es continua tolerant l'espoli de les restes materials d'aquests jaciments arqueològics, la gran majoria força malmesos¹⁰.

Sortosament, actualment la situació comença a canviar, si més no, sembla que també l'àmbit institucional està treballant per perdre consciència d'aquestes restes i endegar noves polítiques d'estudi i conservació.

En el cas que ens ocupa, les intervencions efectuades a les demarcacions de Barcelona i de Lleida han apostat per la interdisciplinarietat i s'han contemplat com un projecte íntegre, finalitzat amb la protecció patrimonial¹¹.

A la província de Barcelona, es va excavar el Campament d'Instrucció del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular a Pujalt (Anoia)¹²; i a la de Lleida, du-

---

moltes de les estructures de la Guerra Civil Espanyola.

11 Tot els jaciments van ser declarats BCIL (Bé d'Interès Local); les intervencions arqueològiques van ser iniciatives municipals, la majoria amb la col·laboració del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya i del Memorial Democràtic (excepte l'excavació d'Alfés que només va rebre col·laboració dels primers). Les excavacions les va efectuar l'empresa Cat Patrimoni de Web Cultura S.C.P, sota la direcció de la que signa el present article. Es van realitzar mitjançant camps de treball amb la col·laboració de voluntaris de la zona, del Servei Civil Internacional i de l'Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica. A l'excavació de Pujalt també hi ha col·laborat els Escoltes de Calaf; i a la d'Alfés, els Voluntaris de *Scouts of Belgium* i els de l'Associació Cultural La Dalla.

12 L'any 2001, l'Ajuntament de Pujalt va encarregar un estudi a la Diputació de Barcelona, *vid.* HERNÁNDEZ, F. X. i SANTACANA, J. (dir.) (2001): *Projecte d'idees de l'Historial de l'Exèrcit Popular de Pujalt (l'Anoia)*. Barcelona: Taller de Projectes (Universitat de Barcelona); i van començar les primeres investigacions (CLOSA I SALINES, F. (2003): *Memorial del 18è Exèrcit republicà a Pujalt*. Pujalt: Ajuntament de Pujalt. Posteriorment, l'any 2003, es va realitzar un avantprojecte del Centre d'Interpretació del Campament CAUS, R. (dir.) (2003): *Avantprojecte del Centre d'interpretació del Campament de l'Exèrcit Popular de Pujalt (l'Anoia)*. Barcelona, i finalment, l'any 2006, es va realitzar un tercer projecte, *vid.* DD.AA (2006): *Memorial de l'Exèrcit Popular*. Pujalt. Cat Patrimoni de Web Cultura S.C.P., en el que s'apuntava un projecte global d'actuació. Les intervencions patrimonials van començar l'any 2004, quan es va realitzar una neteja superficial, i l'any següent van començar les excavacions arqueològiques, que s'han realitzat anualment fins a l'actualitat - PASCUAL GARCÍA, S. (2007a). *Memòria arqueològica. Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia)*. Camp de treball del 18 de juliol al 15 d'agost de 2005. Inèdit; PASCUAL GARCÍA, S. (2007b). *Memòria arqueològica. Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia)*. Camp

---

d'excavació, com les efectuades a finals de l'any passat pel *Departamento de Prehistoria de la Universidad Complutense de Madrid* que va excavar diferents espais de les defenses trobades junta a la Facultat de Psicologia de la UNED.

6 Fins al moment era bàsicament per l'Arqueologia forense de la Guerra Civil, tot i que ja comencen a haver-hi també dins del món patrimonial, com el Projecte de la Ciudad Universitaria a la Universidad Complutense de Madrid (UCM); o el recolzament del Memorial Democràtic de Relacions Institucionals de la Generalitat de Catalunya a alguns dels jaciments que ens ocupen.

7 GONZÁLEZ RUIBAL, A (coord.) (2008): *Arqueología de la Guerra Civil Española*. Complutum. 19 (2).

8 PASCUAL GARCÍA, S. (e. p.): "Arqueologia de la Guerra Civil Espanyola. Primers resultats sobre les excavacions arqueològiques a la província de Lleida", *Actes de les Primeres Jornades de Patrimoni Arquitectònic i Arqueològic a les Terres de Lleida*.

9 Des de l'àmbit legislatiu, si atenen a la normativa catalana vigent, tant el contingut del *Reglament de Protecció del Patrimoni Arqueològic i paleontològic* com el de la *Llei del patrimoni cultural català* consideren les restes de la guerra civil com a patrimoni arqueològic català i, per tant, es considera la necessitat d'una intervenció arqueològica d'aquestes si per la seva descoberta, documentació o investigació és necessari la remodelació dels terrenys.

10 No s'ha d'oblidar que la majoria d'aquest espais van patir un primer espoli amb el pas dels metrallers (nom popular amb el que es coneixien als homes i dones que treien el metall, bàsicament ferro, de les estructures antigues, per a vendre'l). Aquesta figura apareix a la postguerra, durant els 40 i 50, i van ensorrar

rant l'any 2008, es va realitzar l'excavació arqueològica de quatre espais: dos camps d'aviació del bàndol republicà –a Alfés (Segrià) i L'Aranyó (Segarra)–, restes d'un tram d'una línia defensiva republicana (la L-2) al pas per Vallbona de les Monges (Urgell) i un conjunt de casamates de l'exèrcit nacional a Vilamur (Soriguera, Pallars Sobirà)¹³.

Intervencions arqueològiques a la demarcació de Barcelona: l'exemple del Campament Republicà de Pujalt

El conjunt patrimonial republicà es troba al terme municipal de Pujalt, al nord d'un turó anomenat "Obac de les Escomes"¹⁴.

Context històric

A mitjans del març del 1938 fou instal·lada a Pujalt la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la República¹⁵, que va funci-

onar fins al gener del 1939 quan el ràpid avanç nacional va obligar la retirada de les tropes republicanes que van abandonar la base, i posteriorment el 19 de gener d'aquell any van entrar els nacionals a Pujalt¹⁶.

A la construcció d'aquest campament s'ha d'entendre amb la necessitat de reestructuració l'exèrcit, s'havien de crear serveis nous i constituir bases d'instrucció divisionàries, davant de la rapidesa de l'avanç nacional.

Per altra banda, l'emplaçament a Pujalt venia donat, per la situació estratègica que es situava a prop de les principals vies de comunicació de la Catalunya Central; quedava allunyat del front de guerra; era a prop d'altres centres del mateix Cos¹⁷; i disposava de molta matèria prima, locals i edificis per la construcció de la base.

Dins del poble, una sèrie d'edificis es van adaptar i es van convertir en equipament del cos militar i a diferents punts fora del nucli urbà es van instal·lar d'altres serveis. Al nord del municipi de Pujalt els antics camps de conreu es van construir les pistes d'entrenament i camp de tir, el camp de futbol i una zona de safareigs pels reclutes; i al bosc, al turó conegut com "Obac de les Escomes" (zona on s'han realitzat les excavacions arqueològiques) es van construir les instal·lacions defensives (nius de metralladores, refugis antiaeris i polvorí) i els diferents espais per donar cabuda a la tropa (zones d'habitacles, cuines, latrines, entre d'altres).

---

de treball del 17 de juliol al 12 d'agost de 2006. Inèdit; PASCUAL GARCÍA, S. (2008). *Memòria arqueològica. Intervenció arqueològica i campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 16 de juliol al 10 d'agost i del 20 al 30 d'agost de 2007*. Inèdit. A partir de l'any 2006, es van completar amb actuacions de consolidació i restauració d'algunes de les estructures i es va iniciar una gestió divulgativa en la que es continua treballant actualment.

13 Sobre les excavacions a la província de Lleida consultar PASCUAL GARCÍA, S. (e. p.); "Arqueologia de la Guerra Civil Espanyola. Primers resultats sobre les excavacions arqueològiques a la província de Lleida", *Actes de les Primeres Jornades de Patrimoni Arquitectònic i Arqueològic a les Terres de Lleida*; PASCUAL GARCÍA, S. (2009b): *Memòria arqueològica. Intervenció a les restes de la Línia de defensa L-2 (Vallbona de les Monges, Urgell). Camp de Treball. Del 16 al 25 de juny de 2008*. Cafaf: Catpatrimoni de Web Cultura. Inèdit; PASCUAL GARCÍA, S. (2009c): *Memòria científica. Intervenció arqueològica a l'aeròdrom d'Alfés (Alfés, Segrià). Camp de Treball. Del 14 al 18 de juliol de 2008*. Març 2009, Cafaf: Catpatrimoni de Web Cultura. Inèdit; PASCUAL GARCÍA, S. (2009d): *Memòria científica. Intervenció arqueològica a l'aeròdrom de l'Aranyó (Plans de Sió, Segarra). Del 18 al 31 d'agost de 2008*. Cafaf: Catpatrimoni de Web Cultura. Inèdit; PASCUAL GARCÍA, S. (2009e): *Memòria científica. Intervenció arqueològica realitzada al Conjunt defensiu del Tossal de Sant Joan (Soriguera, Pallars Sobirà). Del 30 de juny a l'11 de juliol de 2008*. Cafaf: Catpatrimoni de Web Cultura. Inèdit.

14 Coordenades UTM: 368559-4620522.

15 Aquest Cos pertanyia a l'Agrupació del Sud de l'Exèrcit de l'Est, que juntament amb l'Exèrcit de l'Ebre formaven el

---

GERO (Grups d'Exèrcits de la Regió Oriental).

16 CLOSA I SALINES, F. (2004). "La Base d'Instrucció de l'Exèrcit Republicà a Pujalt (1938-1939)", *Revista d'Igualada*, 18, p.35.

17 Llindava amb Sant Martí de Sesgueioles, centre de reunió i distribució dels reclutes del XVIIIè Cos; i tenia a prop la base del Cos de l'Exèrcit que, segons les fonts orals, era a Santa Coloma de Queralt.

Resultats de les intervencions arqueològiques¹⁸

Les excavacions al conjunt del campament es van efectuar a dues àrees: l'àrea A, corresponent a la zona de l'"Obac de les Escomes"; i l'àrea B, corresponent a les instal·lacions bastides al nucli urbà. Per altra banda, els diferents espais aïllats es van distribuir en sectors: els sectors 1, 2, 3 i 4, a l'àrea A, i el sector A, a l'àrea B¹⁹. Dins dels sectors, a la vegada, les delimitacions arquitectòniques es van identificar en àmbits: 1-A a 1-Q; 2-A a 2-I; 3-A a 3-J; i 4-A i 4-B, a l'àrea A; i l'àmbit A-1, a l'àrea B.

Àrea A

Passarem a descriure els resultats de la intervenció efectuada a l'àrea A (l'Obac de les Escomes), on es va adaptar i aterassar la part nord per bastir un gran complex que donava cabuda als soldats.

SECTOR 1. Conjunts de defenses antiaèries

Es van documentar dos conjunts de defenses antiaèries, de característiques molt similars, un a cada extrem del sector.

Passarem a descriure el situat a l'est del sector (àmbits 1-C i 1-D). Al nord hi havia un espai circular –de 3 m de diàmetre– amb un pilar central sobre el que s'hi instal·lava una metralladora antiaèria, amb una banqueta al voltant on hi devien seure dos soldats: un amb la metralladora i l'altre facilitant l'entrada de la cinta.

¹⁸ Al present article s'expliquen breument els resultats de les intervencions i, degut a l'extensió, no s'ha aprofundit en aspectes metodològics, havent-se emprat la metodologia arqueològica d'excavació en extensió.

¹⁹ Dels sectors de l'àrea A, el sector 1 correspon a la part més elevada del campament, on s'han localitzat els conjunts de defensa antiaèria i diferents allotjament; el sector 2, a la zona situada a mitja muntanya, a l'oest, on s'ha recuperat una altra zona d'allotjament amb tendes suïsses; el sector 3, a l'est de l'anterior, on s'ha documentat una tercera zona d'allotjament, en aquests cas amb barracots de fusta (a un d'ells es va emplaçar un teatre) i refugis antiaeris i latrines; i, finalment, el sector 4, corresponent a la part més baixa del campament, situat a peu de la carretera que accedeix al poble, on s'ha recuperat un polvorí i un refugi antiaeri. A l'àrea B es va intervenir a un refugi antiaeri bastit per a la població civil de Pujalt.

Figura 1. Emplaçament de la metralladora antiaèria documentada al jaciment del Campament militar de Pujalt (àmbit 1-C).

Al sud de l'emplaçament hi sortia una trinxera, de planta de ziga-zaga, excavada a la roca natural, que el connectava amb una casamata.

La casamata era planta rectangular, de mides de 1,60 m d'amplada i 2,60 m de llargada. S'accedia des de l'est, i al seu interior es va documentar una llar de foc i dues fustes, possiblement emprades com a penjadors.

Conjunt de les cuines

Al centre del sector es va intervenir a una sèrie d'espais destinats a allotjar als soldats, i una de les cuines del campament.

Un conjunt interessant el constitueixen els àmbits 1-J, 1-K, 1-L i 1-M, situats al sud del sector 1. El formen una antiga pallissa que va ser reaprofitada per la instal·lació d'una de les cuines del campament (àmbit 1-J); un intent d'ampliar-la, construït al sud d'aquesta un altre espai que va quedar inconclús (àmbit 1-K); una rampa arranjada al nord dels anteriors (àmbit 1-L), on acabava un camí que venia des de la carretera que ve del poble fins a les cuines, per on hi passaven els camions i els carros que portaven els subministres, i, alhora, connectava els àmbits anteriors amb l'era de dalt, on es trobava l'àmbit 1-M.

L'àmbit 1-J, és un espai quadrat de 49 m², al que s'accedia des d'un empedrat. Al seu interior, al nord-oest hi havia una pica rectangular, de mides

d'1,90 m x 80 x 45 cm, feta per una capa prima de ciment sobre un mur de pedres, que s'omplia des de l'exterior mitjançant una canalització d'uralita que travessava el mur de l'àmbit. A l'est es va documentar una zona de combustions: les restes de dos focs i d'un forn, bastit a la cantonada nord-est. Es tractava d'una estructura d'una única cambra amb coberta de volta, feta d'argiles i revestida amb rajoles, de planta d'un quart de cercle, d'aproximadament 2 m de radi i del que s'ha conservat 1,10 m.

Són destacables els acabats de l'àmbit: va ser enrajolat (tot i que les rajoles van ser espoliades) i es va empedrar un camí per accedir-hi.

L'àmbit 1-M també correspon a una antiga pallissa, de mides més irregulars –entre 3 i 4,40 m d'ample, i entre 4 i 4,60 m de llarg–, on possiblement s'allotjaven els soldats-cuiners.

Zona d'allotjaments semisoterrats

Al nord del sector es va intervenir un conjunt d'allotjaments (àmbits 1-E a 1-I; 1-O:1-P; 1-Q i 1-NY) per les tropes, possiblement corresponents a iniciatives particulars, fora de la planificació militar, atès que la construcció era molt més irregular que la resta d'espais documentats²⁰.

Es tractava d'espais semisoterrats, la construcció dels quals anava precedida per un gran rebaix, a sobre del que es construïa la coberta, normalment sobre d'algun mur que alçava l'interior²¹. A la majoria d'aquests espais, es va documentar com a mínim una combustió a l'interior.

Els àmbits 1-E i 1-F són espais rectangulars de 5 x 4,20 m el primer i de 4 x 3,60 m el segon, dels que s'ha conservat una alçada màxima de

2 m; els àmbits 1-I, 1-G i 1-H formen un conjunt d'una zona d'emmagatzematge –de mides entre 1,50 i 2 m d'amplada i de 2 m de llargada–, un espai quadrat on hi dormien els soldats de 16 m², i un passadís que comunicava els dos espais –de 3 m de llargada i 1 m d'amplada–; l'àmbit 1-Q, un espai rectangular de 4,50 m d'amplada i de 3,70 m de llargada; l'àmbit 1-NY, un espai irregular de mides entre 6 i 7,85 m d'amplada i 5,50 m de llargada, que no es va arribar a acabar mai (possiblement per coincidir amb el ràpid i inesperat abandonament de la Base); i els àmbits 1-O i 1-P, el primer un espai rectangular de mides de 7,50 m d'amplada i 5,70 de llargada, al qual s'accidia des del sud-est, d'una zona plana, l'àmbit 1-P.

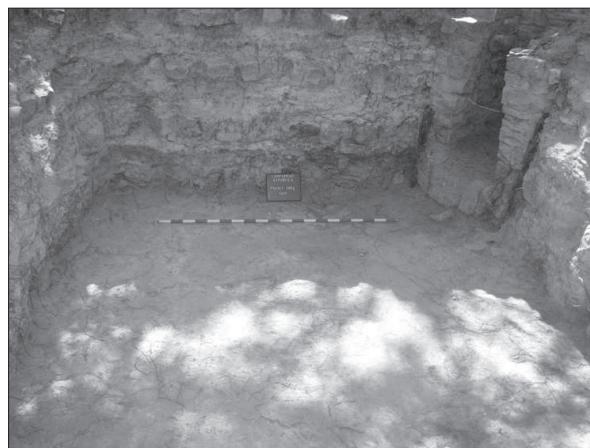

Figura 2. Àmbit 1-G del campament militar de Pujalt, on es pot observar una xemeneia a la cantonada.

SECTOR 2. Zona d'allotjaments en tendes còniques o del tipus suís

Al sector 2 es va documentar una segona tipologia d'habitacles, a diferència dels excavats al sector 1, aquests són construccions organitzades i possiblement planificades amb la construcció del campament militar. Es tractava d'un conjunt de dotze emplaçaments de tendes còniques o suïsses²², construïdes al llarg de dues terrasses, de les que es van recuperar un total de nou (àmbits 2-A a 2-I).

²⁰ Les fonts orals ens parlen d'una certa flexibilitat en aquest aspecte, sobretot amb soldats que estaven llargs períodes al campament i buscaven majors comoditats.

²¹ Els sostres eren fets amb bigues, lloses de pedres i uralites, i coberts amb terra; excepte a l'àmbit 1-Q, on s'ha documentat una coberta feta amb lona subjectada per puntals.

²² Segons les fonts orals hi dormien a la tenda –sobre palla, posats en bateria, un al costat de l'altre– un total de 20 soldats.

Eren estructures circulars de 6,20 m de diàmetre, amb una base de pedra, d'altura aproximada d'1 m (per evitar l'entrada d'aigua a l'interior), amb una estructura circular al centre, de 1,10 m de diàmetre, on hi hauria un puntal de fusta que subjectava la lona que les cobria. Al voltant d'aquestes es van excavar un conjunt de canals per desviar l'aigua cap a terrasses inferiors.

Figura 3. Conjunt de tendes còniques o del tipus suís documentades al campament militar de Pujalt.

SECTOR 3

El sector 3 correspon a un espai situat a l'est de l'"Obac de les Escomes", on es van bastir dues plataformes on es va documentar una tercera zona d'allotjaments, fets en barracots de fusta, dels que a un es va emplaçar el teatre del campament; diferents refugis antiaeris; una latrina; i una pedrera.

Els barracots

Igual que al sector 2, aquests allotjaments són construccions organitzades i planificades amb la construcció del campament militar. Es tracta de barracots rectangulars, construïts amb fusta, i dels quals només s'ha recuperat l'emplaçament i el sistema de canalitzacions excavats al seu voltant, atès que van ser cremats²³.

Sense contar el *barracot del teatre*, que era el més gran de tots, els barracots per allotjar els soldats, eren de dues mides diferents: els de la plataforma inferior tenen mides de 4,5 m d'amplada i 17 m de llargària; mentre que els de la superior, són de 6 m d'amplada i d'entre 30 i 36 m de llargada.

A la terrassa inferior, es van excavar dos emplaçaments dels barracots (àmbits 3-A i 3-B). Eren barracots de fusta, pintats de color verd-blavós²⁴, amb coberta de doble vessant feta d'uralites; tenien una porta per l'est, on hi havia un passadís que els comunicava amb un altre emplaçat al costat.

Els barracots es comunicaven amb el que hi havia al costat mitjançant un passadís que arribava fins a unes escales que accedien a un camí situat al nord, a un nivell inferior, que comunicava tots els barracots de la terrassa.

A l'extrem est de la plataforma superior, es va documentar l'emplaçament del "barracot del teatre" (àmbit 3-F). A nivell constructiu tenia les mateixes característiques que els descrits anteriorment, però –com ja hem esmentat anteriorment– era el més gran de tots, essent de mides de 7,20 m, d'amplada, i de 33,50 m, de llargada.

Les latrines, la pedrera i la zona de refugis

Al nord de la plataforma inferior, hi havia una sèrie de latrines, de les que es van excavar dues (àmbits 3-E i 3-K); es va documentar un gran retall, fet als nivells geològics (de mides de 2,20 x 2,30 x 5,30 m) i algun dels murs sobre els quals es devia subjectar un entarimat de fusta que cobria el forat, que quedava tapat per unes parets fetes d'element vegetals.

A l'est de la mateixa plataforma es va documentar una de les pedreres d'on s'extreien les pedres per la construcció del campament (àmbit 3-C).

²³ Els barracots van ser cremats pels soldats republicans al haver d'abandonar el campament, per evitar que els nacionals no els poguessin reutilitzar.

²⁴ Les excavacions efectuades han permès recuperar diferents fragments de fusta pintada d'aquest color.

A la terrassa superior, excavats al tall sud d'aquesta, es van documentar una zona de refugis antiaeris, dels que es van excavar les boques de quatre (àmbits 3-G, 3-H, 3-I i 3-J, localitzats d'est a oest)²⁵ dels que, al menys, tres no es va concloure la construcció (l'àmbit 3-G no es va poder determinar perquè tenia la boca obstruïda amb l'enderroc de la cobert).

Els refugis documentats són túnels excavats a la roca natural, fets a un espai obert que generava un passadís i connectava dos emplaçaments de barracots, un a cada costat.

SECTOR 4

Al peu de la carretera que accedeix al poble de Pujalt, s'han documentat dues galeries excavades als nivells geològics; la primera –situada a l'est– correspon a un polvorí, i la segona, a un refugi antiaeri integral, amb dues boques situades a l'oest (àmbit 4-A i 4-B, respectivament, ambdós excavats).

La primera era un túnel de 20 m de llargada, d'entre 80 cm. i 1,80 m d'amplada i d'alçada oscil·lant entre els 1,60 i 2,20 m, que quedava molt protegit per una porta que el tancava i pels soldats que hi feien guàrdia.

El refugi tenia diferents galeries disposades en ziga-zaga, de mides aproximades de 110 m, de llargada total, entre 1 m i 1,60 m d'amplada i entre 1,80 m i 2,40 m d'alçada.

Àrea B

L'àrea B correspon a les instal·lacions bastides al nucli urbà, on es van iniciar les actuacions arqueològiques l'any 2007 amb l'excavació del refugi antiaeri situat a la Plaça de Dalt (Sector 1, àmbit A).

El refugi, al que s'accedeix mitjançant unes escales, construïdes en pedra, es tracta d'un túnel, excavat a la roca natural, amb una volta de pedra lligada amb ciment a l'entrada. La galeria té orientació nord-sud, girant després en direcció est-oest; té mides totals de 19m de llargada, una amplada d'1 m i l'alçada oscil·la entre 1,70 m i 2,10 m

Intervencions arqueològiques a la demarcació de Lleida: als conjunts republicans dels aeròdroms d'Alfés (Segrià) i de l'Aranyó (Segarra) i a un tram de la línia defensiva (L-2) al pas de Vallbona de les Monges (L'Urgell); i al conjunt nacional de les casamates de Vilamur (Soriguera, Pallars Sobirà)

Camp d'aviació d'Alfés (Alfés, Segrià)

L'Aeròdrom d'Alfés, es situa al nord-est del terme municipal, al límit del terme de Lleida.

Context històric

L'aeròdrom d'Alfés es va començar a habilitar durant l'estiu de l'any 1936, en advertir les autoritats republicanes que calia un camp d'aviació que fes de pont entre Barcelona i Sariñena (base principal de l'aviació republicana al front de l'Aragó).

Es va fer servir de base pels bombardejos del front d'Aragó, i a partir de l'abril de l'any 1938, es va deixar d'utilitzar, en instaurar-se el front del Segre. L'aeròdrom va ser bombardejat per l'aviació nacional i va ser ocupat per l'exèrcit nacional.

Després de la Guerra Civil va passar a mans de l'Exèrcit que feia maniobres i finalment va ser comprat per la Generalitat de Catalunya²⁶.

Resultat de les intervencions arqueològiques

La intervenció efectuada va consistir en l'excavació de dos sectors situats al sud-oest de l'aeròdrom: el sector 1, on es va documentar un

²⁵ Desconeixem el número exacte de refugis antiaeris existents a la plataforma. Fins al moment es coneixen un total de cinc, quatre d'aquests van ser excavats.

²⁶ Actualment hi ha el Reial Aeroclub de Lleida que porta a terme activitats esportives.

conjunt de polvorí i moll de càrrega; i el sector 2, on hi havia una defensa antiaèria i un tram de trinxera²⁷.

SECTOR 1. *Polvorí i moll de càrrega*

El polvorí era una galeria subterrània, excavada als nivells geològic, de planta de ziga-zaga. Té una galeria principal de 34 m de llargada, amb quatre galeries transversals on s'emmagatzemava la munició aèria, de mides entre 7 i 8 m cadascuna, i d'amplada i alçada de 2 m

Tant les parets com la volta, de canó rebaixada, estaven bastits amb maons massissos. S'hi accedia per una entrada adovellada, on encara es poden observar les marques de la porta que la tancava.

La base estava pavimentada amb formigó, sobre el que es van documentar els negatius dels rails de ferro per on travessava una vagoneta que transportava la munició.

A l'interior s'han conservat diferents inscripcions i dibuixos realitzats pels soldats durant el temps que l'aeròdrom va funcionar i, també, pels veïns de la zona quan aquest va quedar abandonat.

A l'exterior del polvorí es va excavar el moll de càrrega, un espai amb dos nivells diferents, separats per un mur, que contenia el desnivell d'1 m.

A la part inferior, recolzades en aquest mur es van documentar un escales fetes amb maons massissos, amb cinc esglaons; i un nivell de graves per on circulaven els camions. A la part superior hi havia la plataforma del moll de càrrega pròpiament dit, per on continuaven els negatius dels rails per on passava la vagoneta, fins on quedava frenada amb el topall.

Figura 4. Sector 1 del camp d'aviació d'Alfés. Es pot observar l'entrada del polvorí i el moll de càrrega.

SECTOR 2. *Defensa antiaèria i trinxera*

Al sector 2 es va intervenir a un niu de metralladora antiaèria, bastit dins d'un retall fet als nivells geològics. Es tracta d'un niu de planta circular (de 2 m de diàmetre); fet amb una paret de maons massissos amb disposició vertical lleugerament abocada a l'interior.

A l'interior hi ha dues galeries, també fetes de maons, d'1,80 m de llargada, de 65 cm d'amplada i prop d'1 m d'alçada. Ambdues tenen una coberta de volta de canó rebaixada.

Sobre del sòl formigonat, hi ha l'emplaçament d'una metralladora antiaèria, de la que es conserven les dues bases de pedra sorrenca on es recolzava.

Al costat, s'observa una inscripció on es llegeix "Antonio C. Bou" acompanyat de la data de construcció, l'estat de la qual no permet una lectura nítida.

Al niu s'accedeix pel sud –des d'una trinxera– per un petit passadís de 2,20 m de llargada i d'1,10 m d'alçada, fet per una paret de maons i cobert per una volta de canó.

De la trinxera, excavada al natural, es va excavar 4 m de llargada; tenia una amplada entre 70 i 80 cm i es va conservar una alçada entre 60 i 70 cm.

²⁷ Coordenades UTM dels sectors excavats: Sector 1: 304184-4601830; i Sector 2: 304275-4601787.

Camp d'aviació de L'Aranyó (Plans de Sió, Segarra)

El camp d'aviació es va bastir al nord-est del poble de L'Aranyó, poble comprés al terme municipal de Plans de Sió (Segarra), al costat de la carretera que comunica Balaguer i Cervera (L-303), a l'alçada del Km.8.

Context històric

La creació del Camp d'aviació de l'Aranyó es contextualitza amb la reorganització militar que va dur a terme la República durant l'any 1937, amb la que es va planificar i construir una xarxa de petits aeròdroms i van enviar a Catalunya diferents esquadres d'aviadors. L'aeròdrom va ser abandonat l'any 1938, quan l'exèrcit nacional va ocupar la zona.

Resultat de les intervencions arqueològiques

Es van excavar cinc espais diferents bastits al sud de l'aeròdrom: un refugi antiaeri (àmbit 1); un edifici amb cuina i menjador (àmbit 2 i 3); l'exterior d'un edifici (àmbit 4); i un dipòsit d'aigua (àmbit 5)²⁸.

Refugi antiaeri

El refugi (àmbit 1) és una galeria excavada als nivells geològics, construïda amb parets de maons massissos i la coberta, també feta amb el mateix material, és una volta de canó, amb volta descendent als accessos. Té dues boques d'accés que, mitjançant unes escales de 15 m de llargada, fetes amb maons massissos, accedeixen a un petit passadís de 3,5 m de llarg que dona a una galeria principal, de 26 m de llargada. Té una llargada total de 63 m lineals. L'amplada oscil·la entre els 1,17 i 1,80 m i té una alçada de prop de 2 m. La galeria principal està a 10 m per sota del nivell exterior. A l'interior, s'han conservat alguns dels aïllants de porcellana, que clavats al sostre, sostenien els fils de la llum; i, a la paret nord, al centre de l'àmbit, hi havia tres fustes possiblement emprades per posar un prestatge.

Les boques d'entrada, conservades parcialment, van ser consolidades i restaurades durant la mateixa intervenció.

Edifici

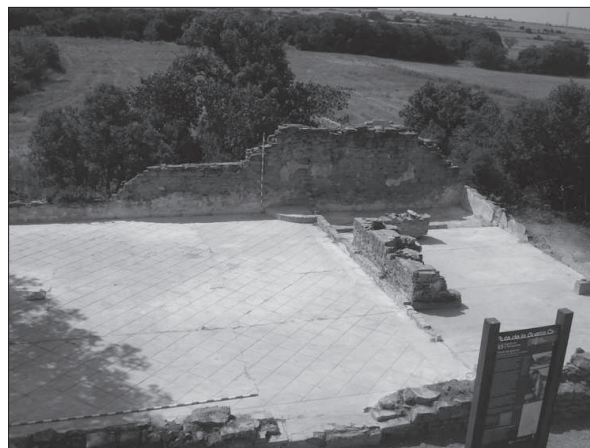
Al sud-est de l'àmbit 1, es va recuperar un edifici rectangular, orientat d'est a oest, de mides de 10 m de llargada i de 15 m d'amplada, compartimentat en dos espais: la cuina (àmbit 2) i el menjador (àmbit 3). A l'exterior es va documentar l'àmbit 4.

Cuina

L'àmbit 2, es tracta d'un espai rectangular, de 4,50 m d'amplada i de 9 m de llargada, amb un espai al sud on hi havia un petit rebost.

A la cuina es va documentar les restes d'una estructura de cuina i d'un safareig.

La primera era rectangular, de 3 m de llargada i d'1 m d'amplada i es va recuperar una alçada màxima de 75 cm. Tenia tres fogons, amb un espai inferior per donar accés a l'aire i treure'n la cendra; un altre a sobre, testimoniats amb uns forats a les parets, on hom hi posava una graella, corresponent a la cambra de foc; i, finalment, a dalt, una base per posar el recipient a escalfar. A la part superior, es poden observar els forats per on hi devien haver els conductes per la sortida dels fums.

Figura 5. Vista de l'interior de l'edifici (àmbits 2 i 3) del camp d'aviació de l'Aranyó.

²⁸ Coordenades UTM dels àmbits excavats: Àmbit 1: 351768-4620509; i conjunt d'àmbits 2, 3, 4 i 5: 351768-4620509.

Al nord-oest es va documentar la base d'un safareig, fet amb maons massissos i lliscat amb pòrtland.

En relació amb els acabats, mentre que la zona de la cuina tenia les parets lliscades amb formigó, les parets del rebost es van lliscar amb guix. La pavimentació era de formigó, a la cuina aplicat amb la tècnica d'impressió a rodet simulant l'abuixardat, a la cuina; mentre que el del rebost, era de ciment, sobre el què hi devien haver hagut rajoles.

Menjador

El menjador (àmbit 3) es un espai rectangular, de mides de 9 m de llargada i de 9,5 m d'amplada.

A l'interior, a les cantonades sud-est i sud-oest, es van documentar dues llars de foc semicirculars fetes amb maons; i dos pilars fets amb maons.

L'àmbit es va pavimentar amb formigó imprès simulant rajoles quadrades, disposades amb forma romboïdals, l'espai interior de les quals tenia a més una impressió feta amb rodet simulant l'abuixardat; i les parets estaven lliscades amb guix.

Exterior de l'edifici

A l'exterior de l'edifici (àmbit 4) es va documentar un registre de sortida de l'aigua del safareig de la cuina, una estructura rectangular feta amb maons lligats amb ciment, d'una fondària de 52 cm, i una canalització que evacuava l'aigua fins a camps situats al sud del conjunt, de la que es va recuperar un tram de 7 m, de 30 cm d'amplada; i finalment, un dipòsit, també fet de maons.

Dipòsit d'aigua

A l'extrem sud-oest es va documentar les restes d'un dipòsit circular (àmbit 5), fet de maons plans i a sobre amb una filera de maons verticals; amb la base formigonada, on es pot observar la mitja canya. Té un diàmetre de 3,76 m, i s'ha conservat

una alçada màxima, a l'interior, de 13 cm.

La L-2 a Vallbona de les Monges (Urgell)

El conjunt intervingut es localitza al sud-est del nucli urbà de Vallbona de les Monges.

Context històric

Tot i que l'ocupació de Catalunya comença durant la primavera de l'any 1938, durant els primers mesos, els fronts van quedar estabilitzats, moment en el que s'aprofita perquè ambdós exèrcits fortifiquessin el territori. El govern republicà va projectar sis línies defensives que pretenen fortificar el territori català de nord a sud, de les que només es van arribar a construir dos: la L-1, corresponent a la línia de front; i la L-2, que dividia Catalunya des del nord (Pirineus) fins al sud (Tarragona), i que ens ocupa.

Al pas de Vallbona de les Monges, el conjunt defensiu que va ser excavat, va ser bastit per controlar la carretera que va a Montblanc, i per tant per defensar un dels punts importants de penetració cap a la zona tarragonina. Els resultats de les excavacions ens indiquen que la línia defensiva, en aquest tram, no es va mai ocupada per l'exèrcit republicà.

Resultat de les intervencions arqueològiques

Del conjunt defensiu es va intervenir a quatre àmbits: dos nius de fusellers (àmbits 1 i 3); un refugi-trinxera (àmbit 2); i una possible casamata (àmbit 4)²⁹.

Niu de fuseller

L'àmbit 1, es tractava d'una estructura quadrada, d'1 m² a l'interior, bastit amb un mur de pedra dins d'un retall excavat al terreny; i arrebossat (tant l'interior com l'exterior) amb ciment i sorra gruixuda.

L'estructura té dues boques de foc, obertes als murs nord-oest i nord-est. La coberta, documentada ensorrada, era construïda amb formigó armat.

²⁹ Coordenades UTM dels àmbits excavats: Àmbit 1: 343043-4597866; Àmbit 2: 343024-4597888; Àmbit 3: 343021-4597836; i Àmbit 4: 342996-4597912.

Sonia Pascual García

La Guerra Civil Espanyola i el seu patrimoni

El niu té accés pel sud, mitjançant una trinxera excavada als nivells geològics, que anava pujant cota cap, desnivell que es solventava amb uns esglaons, excavats al nivell geològic, dels que es van documentar sis.

Es va excavar un tram de 3 m de llargària. Té una amplada de 80 cm i es va documentar una alçada màxima d'1,75 m.

Refugi-trinxera

El refugi-trinxera (àmbit 2) es un tram de trinxera que va ser tancat amb la construcció d'un mur i cobert per una coberta de formigó armat, encofrada amb maons i piquetes de ferro de filat (filferrada), dels que encara es conserven alguns testimonis.

S'hi accedia per dues boques d'accés –una a cada extrem de l'estructura– de les que només va ser volada parcialment la situada al nord.

Figura 6. Niu de fuseller (àmbit 1) del conjunt defensiu de la L-2, al pas de Vallbona de les Monges.

L'estructura té planta allargada, excepte a les boques d'accés on gira formant una petita galeria d'entrada a la galeria principal. Té unes mides de 23 m de llargada i una amplada interior d'1 m.

Figura 7. Refugi-trinxera (àmbit 2) del conjunt defensiu de la L-2, al pas de Vallbona de les Monges.

El desnivell de la banda sud, on la trinxera pujava en direcció a un petit monticle, es solucionava amb unes escales, també excavades als nivells geològics, situades abans d'arribar a la boca del refugi-trinxera.

Niu de fusellers

Es tractava d'un niu de fusellers (àmbits 3) de les mateixes mides i característiques constructives que el descrit a l'àmbit 1. També té dues boques de foc, fetes amb encofrat, del que actualment encara es conserva algun fragment de fusta.

S'hi accedia pel sud, des d'on s'arribava per una trinxera excavada als terrenys geològics, de la que es va excavar un tram d'1 m de llargada.

Possible casamata

Al nord-oest, es va documentar una estructura de les mateixes característiques constructives que els nius de fusellers esmentats, però de majors mides (retall de 2 m d'amplada), l'àmbit 4. Possiblement es tractés d'una casamata, que va quedar seccionada per les activitats agràries efectuades fins a l'actualitat. Quedava a un nivell inferior

de la trinxera que la comunicava, i possiblement s'accedia mitjançant una escala de fusta, recolzada a un mur bastit al sud-oest, on hi devia haver la porta. De la trinxera es va excavar una llargada de 90 cm –fins a un marge agrícola–, i es van recuperar una alçada de 2,10 m.

El conjunt defensiu nacional de Vilamur (Soriguera, Pallars Sobirà)

Al sud-est del poble de Vilamur, vila pertanyent al municipi de Soriguera (Pallars Sobirà), es va documentar un conjunt defensiu bastit per l'exèrcit nacional.

Als turons de Sant Joan, i al situat a l'est d'aquest, es va bastir un conjunt format per nou casamates³⁰, diferents parapets i d'altres estructures defensives unides per trams de trinxeres.

Context històric

Amb l'ocupació de Catalunya, al març de l'any 1938, a la província de Lleida, el front s'estableix seguint els rius Noguera Pallaresa i el Segre; i durant el mes següent, l'exèrcit nacional ocupa la zona de Tremp, Pobla de Segur i Sort.

Durant el mes de maig, una sèrie de combats iniciats pels republicans (Pedres d'Auló, San Corneli i el Merengue), fan plantejar a les tropes nacionals la necessitat de fortificar el territori. Dins d'aquest context, la divisió 62 de Navarra construeix les defenses de Vilamur, en aquest cas, per controlar la carretera per la que s'accedeix fins a la Seu d'Urgell.

Resultat de les intervencions arqueològiques

L'excavació arqueològica es va efectuar a dos conjunts defensius, al Turó de Sant Joan: la Zona A –al nord-est– i la Zona B –al nord-oest–, formats cadascuna per una casamata, un parapet i un tram de trinxera³¹.

30 Sis es van bastir al Turó de Sant Joan, i les altres tres al turó situat a l'est d'aquest.

31 Coordenades UTM de les zones excavades: Zona A: 349303-4693536; i Zona B: 349268-4693544.

Zona A

Casamata

L'excavació va permetre documentar una casamata de planta trapezoïdal (àmbit 1), amb un acabat ovalat, a l'est, des d'on s'havia de defensar i controlar el territori; de mides de 6x5 m, essent els murs d'una amplada que oscil·la entre l'1 m i l'1,20 m; i construïda amb pedres lligades amb morter, essent la coberta feta amb formigó armat.

A l'interior, pavimentat amb terra batuda, es va construir una xemeneia i al centre hi havia una base quadrada de formigó amb un forat central on hi anava un pilar –possiblement de formigó–, amb el que es reforçava la coberta de la casamata.

A la façana est, es van obrir tres boques de foc, on es van emplaçar metralladores terrestres, que van ser bastides amb un encofrat de fustes, algunes de les quals actualment encara es conserven.

Trinxera i parapet

Al nord de l'àmbit 1, es van documentar l'àmbit 2: un conjunt format per un tram de trinxera³² d'amplada entre 70 i 80 cm, de la que es va excavar una llargada de 3,5 m; i un parapet de planta corbada, de 5,50 m de llargada i 50 cm d'amplada, construït amb pedres lligades amb morter; on es va obrir un desguàs i es va bastir una banquetta formigonada (sobre la que es posaven els soldats per defensar i controlar el territori).

El parapet tenia cinc boques de foc, de fuselleria, una d'aquestes amb una inscripció a la base on es pot llegir "MV".

32 L'excavació/construcció de la trinxera va seccionar un jaciment d'època anterior: part d'una necròpolis alt-medieval. Es van documentar tres tombes de caixes de lloses, de les que dues es van excavar PASCUAL GARCÍA, S. (e. p.): Op. cit.; i PASCUAL GARCÍA, S. (2009e): Op. cit.

Figura 8. Conjunt defensiu de la Zona A, a Vilamur.

Zona B

Casamata

Es va documentar una casamata rectangular (àmbit 4), de mides de 5,40 x 2,70 m, essent els murs d'1 m d'amplada. A l'interior, també es va bastir una xemeneia i estava pavimentat amb terra batuda.

En aquest cas, la construcció es va efectuar amb pedres i formigó encofrades amb un esquelet de fusta, del que actualment només es conserven els negatius, i els murs bastants ensorrats, atès que l'estructura va ser cremada durant la dècada dels 40³³.

La casamata tenia deu boques de foc per fusellers, de les que nou s'han recuperat senceres (dues a cada mur, excepte al situat al nord que es van obrir quatre). A les bases de les situades hi havien dues inscripcions: una on es llegia el nom del soldat que la construir "Constantino [...] Álvarez" i una altra amb el símbol de la Falange Española.

Trinxera i parapet (Àmbit 5)

Del sud de la casamata sortia una trinxera en forma de ziga-zaga d'amplada de 50 cm, de la que es van excavar un total de 15 m de llargada,

que finalitzava amb un parapet, de les mateixes característiques constructives que el de la Zona A, però de mides més petites (4,50 m de llargada i 50 cm d'amplada). Tenia una alçada d'1 m, i repartides al llarg del parapet, es van obrir tres boques de foc de fuselleria.

Material arqueològic recuperat a les intervencions arqueològiques

Dins de la heterogeneïtat del conjunt dels materials recuperats a les intervencions que ens ocupen, s'han establert diferents grups, segons la seva funcionalitat: objectes de la vida quotidiana i personals; material constructiu dels diferents espais; restes de l'alimentació i els elements militars, des de peces dels uniformes fins a la part armamentística.

Entre els objectes quotidians i personals, s'han recuperat peces relacionades amb la higiene, com diferents fragments de miralls, una màquina d'afaitar, tubs de pasta dental i ampolles petites de colònies; objectes relacionats amb la correspondència dels soldats, entre els que destaquen la troballa de nombrosos tinters i alguna ploma estilogràfica; i alguna medicament (xarops) i revitalitzants –un d'ells de *Cerebrino Mandri* amb la llegenda "*Cerebrino Mandri. Cura los dolores nerviosos y reumáticos*"– i una caixa per posar

Figura 9. Casamata del conjunt defensiu de la Zona B, a Vilamur.

³³ Durant aquesta dècada, els metrallers van cremar moltes de les estructures del conjunt, entre elles les de l'àmbit 4, per debilitar les construccions i poder treure el ferro que contenia.

pastilles; juntament amb altres elements de la vida quotidiana com parts d'una maleta o algun calçador de sabates, entre d'altres. Totes les peces es van recuperar al Campament d'Instrucció de Pujalt.

Dins del grup de materials emprats per la construcció dels diferents espais, també cal destacar (en volum) els recuperats al mateix jaciment, on es van documentar elements de servei elèctric (aïllants de porcellana i cables, filferro, fil de coure..); divers materials constructiu, entre el que cal destacar la troballa d'un gran nombre d'uralites (testimonis de la coberta dels barracots), i alguns fragments de fusta pintada que encara conserven la pigmentació, gràcies als quals podem determinar el color verd-blavós dels barracots.

Finalment, dins d'aquest grup també cal destacar la troballa a la línia defensiva L-2, a Vallbona de les Monges, d'un llum d'oli emprat per il·luminar durant la construcció del tram de la trinxera-refugi.

En relació a les restes d'alimentació recuperades a les excavacions, sense cap dubte, a totes les intervencions predominen les llaunes de conserves i les nombroses ampolles de vidre de les diferents begudes.

Per altra banda, cal assenyalar la troballa de fragments dels lots de continents que tenia cada soldat: plats, gots i alguns dels coberts que empraven.

Dels objectes relacionats amb el món militar, en primer lloc s'han recuperat part de la vestimenta com les sivelles de les guerres, soles de sabates i restes d'alguna bota i nombrosos botons dels uniformes, entre els que destaquen els metàl·lics amb l'emblema del cos al que pertanyia el soldat uniformat (d'infanteria i d'aviació); i un galó d'un sergent. Tots van ser recuperats a les excavacions de Pujalt i de Vilamur.

Dins d'aquest punt cal destacar la troballa d'un casc francès model Adrian M-26³⁴, localitzat al Camp d'aviació de l'Aranyó.

Figura 10. Casc model Adrian M-26.

També cal destacar les troballes al Campament de Pujalt de quatre insígnies: una de metall de cos de tren (transports); un fragment d'una altra de bronze; i dos més amb l'escut de Catalunya i amb una inscripció "Preparem-nos", l'una, i "Per Catalunya", l'altra.

Per altra banda està l'apartat armamentístic, dins del què s'ha distingit entre peces de l'armament i de la municció.

Referents a l'armament recuperat, predominen les armes d'infanteria, tot i que també s'ha trobat alguna peça d'artilleria. De les primeres s'han recuperat anelles de seguretat de bombes de mà i granades del tipus *Lafitte*.

A part s'han recuperat algunes peces d'armes lleugeres, bàsicament de fusells, com una sivella porta fusell, un forrellat, o una baioneta. Aquests elements s'han recuperat a les excavacions del Campament de Pujalt i al conjunt de Vilamur.

34 L'exèrcit republicà va fer una gran comanda d'aquest model a França. També eren els que empraven els brigadistes internacionals quan venien a Espanya. Aquest model estava pintat de color verd (el que es va recuperar encara conserva aquesta pintura), i en moltes ocasions quan passaven a l'exèrcit nacional es repintaven de color gris.

Figura 11. Insígnia metàl·lica amb l'escut de Catalunya on es pot llegir la llegenda "Per Catalunya".

Finalment, el grup més nombrós de troballes és la munició. S'han recuperat moltes bales i beines, bàsicament de fusells, i els carregadors del tipus de làmina o de molla que les contenien. Cal assenyalar també la recuperació de metralla de munició d'artilleria al Camp d'aviació d'Alfés³⁵.

La munició recuperada pertany a l'arma per excel·lència del cos d'infanteria de l'exèrcit espanyol en aquests moments, el fusell "Mauser"³⁶.

Entre els contextos republicans, la majoria de la munició recuperada pertany a munició estrangera, entre la que destaca la provinent d'Àustria, Txecoslovàquia, URSS (amb l'ordre de major a menor). En menor proporció també es troba la de França, Grècia, Noruega, Bèlgica i Mèxic, i algunes alemanes que suposem que devien provenir de requisaments als exèrcits nacionals.

³⁵ Es va recuperar metralla dels diferents obusos com a conseqüència dels bombardejos que l'exèrcit nacional van realitzar sobre aquest aeròdrom.

³⁶ Hem de comptar que estem treballant amb una informació parcial, en primer lloc, perquè moltes beines es refonien i reutilitzaven; i, en segon lloc, per ser un dels grups més afectats per les espoliacions, i per tant el volum del material recuperat a les campanyes d'excavació -en el que basem el nostre estudi- no correspon a l'existent realment.

La munició de procedència espanyola trobada en context republicà, era originària de fàbriques de Palència i de Toledo, tot i que en els context que ens ocupen destaquen en nombre les fabricades per la Generalitat de Catalunya, a les denominades *Indústries de Guerra*³⁷.

Als context nacionals, bàsicament al conjunt excavat de Vilamur, la munició de procedència estrangera que trobem és d'Alemanya i d'Itàlia, mentre que la produïda a Espanya prové de Sevilla i de Madrid.

De l'estudi de la munició recuperada s'extreu que mentre que dins del context republicà hi havia una gran varietat de fusells, dins del context nacional (Vilamur) s'ha trobat munició de tres tipus de fusells principals: el Mauser espanyol model 1893 de 7 x 57 mm de calibre; el carcano italià model 1891 de 6,5 x 52 mm de calibre i el famós Mauser k98 alemany calibre 7,92 x 54 mm de calibre.

Figura 11. Restes d'una bomba de mà del tipus *Lafitte*.

Referències bibliogràfiques

ÁLVAREZ MARTINEZ, V.; REQUEJO PAGÉS, O.; FERNÁNDEZ CALLEJA, S.; ALONSO RODRÍGUEZ, N. (2008): "La Línea defensiva de los 'Collaos'. Un yacimiento clave para la defensa del

³⁷ En concret provenien de la Fàbrica F-12 -establerta a Girona- durant els tres anys que va durar el conflicte MADARIAGA FERNÁNDEZ, F.J. (2003). *Las industrias de Guerra de Cataluña durante la Guerra Civil*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili (Tesis doctoral).

- patrimonio bélico de la Guerra Civil", a *Casamata. Anuario de la Asociación para la Recuperación de la Arquitectura Militar asturiana 1936-1937*, 36-37, pp. 69-74.
- CAUS, R. (dir.) (2003): *Avantprojecte del Centre d'interpretació del Campament de l'Exèrcit Popular de Pujalt (l'Anoia)*, Barcelona.
- CASTELLANO RUIZ DE LA TORRE, R. (2008). "La recuperación de vestigios arqueológicos de la Guerra Civil Española. Experiencia y método: el caso de Guadalajara", *Complutum*, 19 (2), pp. 33-46.
- CLOSA I SALINES, F. (2003): *Memorial del 18è Exèrcit republicà a Pujalt*, Pujalt: Ajuntament de Pujalt.
- CLOSA I SALINES, F. (2004). "La Base d'Instrucció de l'Exèrcit Republicà a Pujalt (1938-1939)", *Revista d'Igualada*, 18, p.22-37.
- CLÚA MÉNDEZ, J. M. (2007): "La línea Pirineos (línea P): la mayor obra de fortificación en España", *Revista Ripacurtia*, 5, pp. 151-158.
- DD.AA (2006): *Memorial de l'Exèrcit Popular*, Pujalt. Cat Patrimoni de Web Cultura S.C.P.
- FALQUINA, A.; FERMÍN, P.; GONZÁLEZ RUIBAL, A.; MARÍN, C.; QUINTERO, A.; ROLLAND, J. (2008): "Arqueología de los destacamentos de trabajos forzados franquistas en el ferrocarril Madrid-Burgos: El caso de Bustarviejo", *Complutum*, 19 (2), pp. 175-195.
- FRAILE, M. A. (2004): *La Guerra Civil. Geografía y Arqueología del Frente Norte*, Santander: Gráficas Calima.
- GALITÓ, P.; GIMENO, M.; PITA, R.; TARRAGONA, J. (2006): *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre del 1938)*, Lleida: Pagès Editors.
- GONZÁLEZ RUIBAL, A (coord.) (2008): "Arqueología de la Guerra Civil Española". *Complutum*. 19 (2).
- HERNÁNDEZ, F. X. i SANTACANA, J. (dir.) (2001): *Projecte d'idees de l'Historial de l'Exèrcit Popular de Pujalt (l'Anoia)*, Barcelona: Taller de Projectes (Universitat de Barcelona).
- MADARIAGA FERNÁNDEZ, F.J. (2003). *Las industrias de Guerra de Cataluña durante la Guerra Civil*, Tarragona: Universitat Rovira i Virgili (Tesis doctoral).
- MONTERO BARRADO, S. (1987): *Paisajes de Guerra. Nueve itinerarios por los frentes de Madrid*, Madrid: Comunidad de Madrid.
- MONTERO BARRADO, S. (2001): "Arqueología de la guerra civil en Madrid", *Historia y Comunicación Social*, 6, pp. 97-122.
- MORÍN DE PABLOS, J.; ESCOLÁ, M.; BARROSO CABRERA, R.; PÉREZ-JUEZ, A. (2002): "Arqueología de la Guerra Civil: Excavaciones arqueológicas en las trincheras", *Revista de Arqueología*, 250, 22-31.
- OLIVA, J. (2008), *Línia L-2. Itinerari pels espais de la Guerra Civil a la Segarra. Espais de Rera-guarda*, Lleida: Pagès Editors.
- PASCUAL GARCÍA, S. (2007a). *Memòria arqueològica. Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 18 de juliol al 15 d'agost de 2005*. Inèdit.
- PASCUAL GARCÍA, S. (2007b). *Memòria arqueològica. Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 17 de juliol al 12 d'agost de 2006*. Inèdit.
- PASCUAL GARCÍA, S. (2008). *Memòria arqueològica. Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 16 de juliol al 10 d'agost i del 20 al 30 d'agost de 2007*. Inèdit.

PASCUAL GARCÍA, S. (2009): "Actuacions arqueològiques a la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la República (campanyes 2005, 2006 i 2007), Pujalt (Anoia)", *Miscel·lànea Aqualatensia*, 13,

PASCUAL GARCÍA, S (2009a): *Memòria científica. Prospecció arqueològica i antropològica a la Serra a ponent del "Mas de la Pila" i a la Serra del Cucut Corbera d'Ebre, Terra Alta*. Febrer 2009, Calaf: Catpatrimoni de Web Cultura. Inèdit.

PASCUAL GARCÍA, S (2009b): *Memòria arqueològica. Intervenció a les restes de la Línia de defensa L-2 (Vallbona de les Monges, Urgell)*. Camp de Treball. Del 16 al 25 de juny de 2008, Calaf: Catpatrimoni de Web Cultura. Inèdit.

PASCUAL GARCÍA, S (2009c): *Memòria científica. Intervenció arqueològica a l'aeròdrom d'Alfés (Alfés, Segrià)*. Camp de Treball. Del 14 al 18 de juliol de 2008. Març 2009, Calaf: Catpatrimoni de Web Cultura. Inèdit.

PASCUAL GARCÍA, S (2009d): *Memòria científica. Intervenció arqueològica a l'aeròdrom de l'Aranyó (Plans de Sió, Segarra)*. Del 18 al 31 d'agost de 2008, Calaf: Catpatrimoni de Web Cultura. Inèdit.

PASCUAL GARCÍA, S (2009e): *Memòria científica. Intervenció arqueològica realitzada al Conjunt defensiu del Tossal de Sant Joan (Soriguera, Pallars Sobirà)*. Del 30 de juny a l'11 de juliol de 2008, Calaf: Catpatrimoni de Web Cultura. Inèdit.

PASCUAL GARCÍA, S. (e. p.); "Arqueologia de la Guerra Civil Espanyola. Primers resultats sobre les excavacions arqueològiques a la província de Lleida", *Actes de les Primeres Jornades de Patrimoni Arquitectònic i Arqueològic a les Terres de Lleida*.

SÁNCHEZ, F.; BARROSO CABRERA, R.; MORÍN DE PABLOS, J.; AGUSTÍ GARCÍA, E.; ESCOLÀ MATRÍNEZ, M.; LÓPEZ, M. PÉREZ-JUEZ GIL, A. (2004): "El patrimonio arqueológico de la

guerra civil. La protección de espacios asociados a la guerra civil española", *Bolskan: Revista de arqueología del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 21, pp.171-180.

SOLÉ SABATÉ, J.M. (coord.) (2004): *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939). Volum 3. Catalunya, centre neuràlgic de la guerra*, Barcelona: Edicions 62.